

КНИЖОВНИЦИТЕ ОТ XIV-XV ВЕК ЗА ДЕЛОТО НА КИРИЛ И МЕТОДИЙ

Петя КАРАМФИЛОВА
Пловдивски университет (Булгария)

Streszczenie

LITERACI XIV-XV WIEKU O DZIELE CYRYLA I METODEGO

Badanie przedstawia stosunek literatów bułgarskiej Szkoły Tyrnowskiej wobec dzieła Cyryla i Metodego. Jako materiał źródłowy wykorzystane zostały utwory Grzegorza Camblaka i Konstantina Kosteneckiego. Autorka wyciąga wnioski, iż w owych czasach pojawienie się pierwszych książek w języku słowiańskim rozpatrywane było jako wynik pracy zespołu literatów pod kierownictwem Cyryla i Metodego. Specjalną uwagę zwrócono na ocenę Konstantina Kosteneckiego o pierwszym pisemnym języku Słowian jako ogólnosłowiańskim języku literackim, który skupił w swoim systemie osobliwości wszystkich poszczególnych języków słowiańskich.

През XIV век българската култура преживява голям разцвет, сравним със Златния Симеонов век. В онази епоха започва процес на реформиране на книжнината, който се изразява в мащабна редакторска, преводаческа и издателска дейност. Първите прояви на процеса са в работата на светогорските книжовници Йоан, Йосиф и Закхей Философ, които още в началото на века правят нови преводи на редица богослужебни книги. Реформаторската дейност има своя връх през последната четвърт на XIV век в постиженията на ръководената от последния средновековен български патриарх Евтимий Търновска книжовна школа. Тогава тя се ползва с подкрепата на владетеля и придобива характер на официална държавна политика.

Идеологическите предпоставки на атонско-търновската реформа са заложени в новото отношение към езика, което налага господстващото по онова време религиозно-философско учение – исихазма. В основата на виждането на исихастите за езика стои идеята, че словото предава същността на означаваното с него явление. Разбирането на явлението преминава през неговото изразяване със слово, неговото назоваване. На езика на църковните текстове се отрежда първостепенна роля в познаването на света. Затова в тях са недопустими всякакви грешки, отклонения и разлики в отделните преписи. Преводите трябвало да следват оригиналите до степен, стигаща до буквализъм. Налице е бил “стремеж към това словесният израз да предизвиква точно такова настроение, чувство, както самото явление” (Лихачов 2002:108).

По мащабите си реформаторската дейност на търновските книжовници може да се сравни само с работата на първите преводачи на славянски език. За разлика от тях обаче те са наследили значителна книжовна продукция, натрупана в продължение на няколко века. За да обосноват дейността си те задължително е трябвало да изразят своето отношение към книжовната традиция и към делото на първоучителите Кирил и Методий като част от нея. До нас не са достигнали творби на Евтимий Търновски, в които да е формулирано такова отношение, макар да съществуват податки, че вероятно той е създал произведение, посветено на Кирил Философ (Драгова 1971: 113-125). Информация за отношението на търновските реформатори към делото на Кирил и Методий черпим от произведенията на двама автори, чиято активна книжовна дейност се отнася към XV век – Григорий Цамблак и Константин Костенечки. И двамата са свързани с Търновската книжовна школа идеологически и творчески и се предполага, че като нейни представители отразяват мнението на книжовниците от Евтимиевия кръг.

Схващанията, които двамата автори представят, са обсъждани нееднократно. В настоящата работа ще направим преглед на техните възгледи, заедно със съществуващите тълкувания и споровете около тях.

В най-известната творба на Григорий Цамблак “Похвално слово за Евтимий”, считана за основен извор за живота и дейността на патриарх Евтимий, авторът говори за това с какво се е занимавал Евтимий в манастира “Св. Троица” - център на книжовната дейност на писателите от Търновската книжовна школа. Според него Евтимий е работел по превода на “божествените книги от еладски на български език”. По-нататък Цамблак посочва, че не бива да бъде обвиняван, че с тези свои думи излиза въвн от истината, защото на него му е известно, че българските книги са много стари и са още от времето на покръстването на народа, и посочва защо въпреки наличието на такива книги Евтимий се заел с повторното им превеждане - 29.1. *Нъ прѣвѣти прѣвѣдители, или за еже еллинскаго ѡзѣка же и ученѣа не въ конецъ вѣдѣти, или за еже своего ѡзѣка дѣлѣности слоужити, ѡже издаша книгѣ, неслѡжни въ рѣчехъ гавиша сѧ и различѣнѣи грѣцьскѣхъ писанѣи несѣгласнѣ, дѣлѣствомъ же свързанѣи и не гладкѣи къ теченѣюу глаголюмѣ. 2. И тѣкмо ѡт еже именовати сѧ благочестивѣхъ книгѣи вѣрноѣ иличѣжъ, мнѡгъ же вѣдѣ въ нихъ крѣпаше сѧ и истиннѣи догматѡмъ съпротивленѣе. Тѣмъже и мнѡгѣи ереси ѡт сѣхъ произѣдоша.* - Но било защото първите преводачи не са вникнали докрай в езика и учеността на елините, било пък защото те са си послужили с грубия свой език, издадените от тях книги са се оказали прости по реч и несвързани по смисъл с гръцките писания, грубо съчетани и нестройни в потока на речта. И само защото се смятаха за верни, ала в тях се криеше голяма вреда и противоречие с истин-

ските догми. Затова и много ереси произлязоха от тях. (Русев, Гълъбов, Давидов, Данчев 1971: 166-168)

В текста се говори за първите преводачи, които са обвинени, че не са познавали достатъчно добре гръцкия език и учение или са си служили с грубия свой език, което е довело до това книгите, създадени от тях, да бъдат прости по реч, несвързани по смисъл с гръцките писания, грубо съчетани и нестройни в потока на речта. В тях се криело противоречие с истинските догми, но понеже били считани за верни, от тях произлезли много ереси.

Този текст от дълго време предизвива много спорове и различни тълкувания в научната общност. Известно е, че първите преводачи на български език са Кирил и Методий. Според Д. Чешмеджиев тук става въпрос за негативно отношение на Григорий Цамблак и част от писателите от Евтимиевия кръг към преводите, направени от Кирил и Методий. (Чешмеджиев 1994 : 634).

Недоволството от старите преводи от страна на търновските книжовници има своето основание поради факта, че Кирило-Методиевата и Търновската книжовна школа изхождат от различни преводачески принципи. Първата залага на “свободния, но в смислово отношение точен превод”, което е съвсем естествено при нейната задача да въведе в християнското учение един новопокръстен народ. През XIV век нещата стоят по различен начин. Водени от исихасткия възглед за тъждеството на словото и назоваването с него понятие, представителите на Търновската школа са залагали на превода, следващ не само смисъла на превеждания текст, но и възпроизвеждащ точно неговите “формални морфологични, синтактични, словообразователни особености, а също и словоредата” (Иванова-Мирчева 1987:93). Съпоставката между преводите на едни и същи творби, направени от преводачите от Кирило-Методиевата и от Търновската книжовна школа много добре илюстрира това.

Наблюденията върху старобългарските преводи, запазени в по-късни преписи показват също така и наличие на доста грешки в тях, резултат от неправилен превод, от една страна, а и като резултат от многократното преписване, от друга. Тези грешки е трябвало да бъдат отстранени, така че обвиненията на Цамблак в случая са точни.

Но обвинението, че първите преводачи не са знаели добре гръцки не може да се отнася за Кирил и Методий, защото те са владеели отлично гръцки език. Привържениците на теорията за негативното отношение на търновските книжовници към делото на Кирил и Методий си служат с аргумента, че не е известно какво Григорий Цамблак е знаел за Кирил и Методий. Според тях тогавашното българско общество е познавало делото на Кирил и Методий по българизирани паметници като например т.нар. Успение Кирилово, в кое-

то славянският първоучител е наречен “българин по род” (Чешмеджиев 1998:71).

Полемиката доведе до направата на нови, по-прецизни преводи на откъса, до по-обширни тълкувания на отделни изрази от него. В един по-скорошен превод *прѣвѣти прѣвѣдители* е преведено като “предишните преводачи”, което има своето основание в други произведения на Цамблак, в които *прѣвѣти* има такова значение (Харалампиев 2002 : 68). При този превод думите на Цамблак се ориентират към всички книжовници, занимавали се с преводаческа дейност в изминалите векове. Да не забравяме, че името на Кирил и Методий изобщо не се споменава.

Съпоставката на двата ни източника като че ли дава повече отговори.

Другият ни източник е произведението на Константин Костенечки *Сказаниѣ изъясниѣно ѿ писменѣх* (“Разширено изложение за буквите”). В него авторът също обосновава необходимостта от реформиране на книжнината, като говори за “разложението”, обхванало книгите, и като важна причина за това посочва многократното им преписване. Според него – а *иже книга и до третѣ рѣкы достигнеть прѣписати се, ктомуу никъчтоже потрѣбна, развѣ огню* - книга, която достигне до трета ръка преписване не е годна за нищо друго, освен за огъня. (Куев, Петков 1986 : 104)

В IV глава на Сказанието Костенечки разработва своята теория за превода на първите славянски книги и за езика, на който е бил направен той.

Авторът подлага на съмнение общоприетото схващане, че Кирил Философ сам е направил превода на славянските книги. Той не го отхвърля напълно, а се опитва да го допълни. За него преводът на славянските книги е резултат от колективните усилия на група книжовници, събрани от всички славянски племена, под ръководството на Кирил Философ – *глаголють бо ижециѣ тако кривиль философи изда прѣже, вѣди, приемию. нь ѿнь начелникъ съи и такоже посланикъ гнь паже прѣкз ддз повесе избравъ ѿвѣсѣ сѣи племень мъже вѣдещиѣхъ грѣчьскаа писмена и словѣнскыѣ языкы* (Куев, Петков 1986: 102) - Казват обаче някои, че Кирил Философ го бил направил по-напред, може и така да е, приемам. Но той като началник и посланик Господен, подобен на пророк Давид, избра от всичките славянски племена мъже, знаещи гръцкото писмо и славянски езици. (Тотоманова 1993:24)

Според Костенечки заради ролята му на ръководител, преводът на славянските книги бил приписан на Кирил, както някога Псалтира – на Давид – *нь единого сего именована се такоже и ѿлѣтръ дѣдвѣ* (Куев, Петков 1986: 102).

Тази теория на Константин Костенечки представлява един по-реалистичен поглед към огромната работа, извършена при направата на първите

преводи на богослужебните книги. Тя би могла да намери подкрепа в казаното от Григорий Цамблак в Похвално слово за Евтимий, където той говори за “първите преводачи”. Според някои автори и двамата книжовници изповядват идеята, че първите преводи на богослужебните книги са дело на група книжовници под ръководството на Кирил и това всъщност е виждането на писателите от Търновската книжовна школа за създаването на първите славянски преводи (Харалампиев 1981:195). Така колективният характер на преводаческата дейност отнема на Кирил (а и на Методий) ролята на виновници за недостатъците на старите преводи, защото двамата братя безспорно са владеели съвършено гръцки. Обвиненията на Цамблак са насочени към преводачите, докато ролята на Кирил и Методий остава само организаторска (Харалампиев 1995:24)

Интересна е и теорията на Константин Костенечки за езика, на който са били направени първите преводи. Това не е бил нито сръбският език, нито българският език, защото – *каково тѣмънота елинскаа или сѣрѣискаа или еврейскаа можаше издатисе дѣвѣлѣишии ѣзыкѣ* (Куев, Петков 1986: 100) – как изтъгнено-стта елинска или сирийска или еврейска може да се предаде с груб език?

Затова като поразмислили, книжовниците избрали за основа на превода руския език – *тѣмѣже прорасѣдивше добрѣи ѡни и дивнѣи мѡжѣе, и извѣравше тѣмънчашѣи и краснѣишии рѣшѣи ѣзыкѣ. Кѣ неможѣе помощѣ вѣдѣсе българскѣи и сѣрѣискѣи и боснѣискѣи и словѣнскѣи и чешкаго чѣ и хрѣватскѣи ѣзыкѣ, вѣже вѣмѣстити вѣтѣвнаа писанѣа, и издѣсе сице.* (Куев, Петков 1986: 100) – към него са добавени в помощ думи от български, сръбски, босненски, словенски, чешки и хърватски език. Авторът ни дава и примери за думи, заети от съответните славянски езици. Подробното критично разглеждане на споменатите думи показва, че те трудно могат да докажат тезата на Константин (Куев 1950:47-51). Явно обаче и книжовникът е осъзнавал, че идеята му, в която е отредена първенстваваща роля на руския език, е трудно приемлива. Затова отбелязва по-нататък, че на някои това може да се стори невярно, но поне да приемат, че в първите преводи са включени думи от всички тези езици – *аще ли кому невярно слышитѣсе ѡсе, то помѣ сице да прѣиметь, како ѡ вѣсѣкѣ ѣзыкѣ сѣ събрасе почести вѣизданѣе* (Куев, Петков 1986: 101) – ако пък на някой това му се стори невярно, то поне да приеме, че от всички тези езици е влязло по нещо в превода (Тотоманова 1993:24).

Авторът се опитва да ни въведе и в процеса на работа на първите преводачи. Той обяснява подробно осъществяването на подбора на думите, как във всички славянски езици се търси най-подходящата, как неуместните, твърде обикновени думи се отхвърлят, вземат се само “добрите думи” от всеки език – и *юже не вѣмѣститѣ или простѣ или тѣмскѣ, или кои ѡбраз имѣшѣ нена-*

лѣстна, ѿвръгоше. добрънеже рѣчи ѿкоегоже языка взъеше, исплънише лишнаа единъи другъи , и издаде сице (Куев, Петков 1986 :102).

В заключение Константин посочва, че именно защото съдържат думи от всички славянски езици, тези книги са наречени от книжовниците “нито български, нито сръбски, а славянски” – того рѣи и книжевнѣи снѣи ни влѣгарѣску ни сръвску сѣю наричють, нь словѣнѣску, ѳже ѳ вѣсѣхъ сихъ племень. нь ѿбаче рꙋсь вѣщѣше (Куев, Петков 1986 :103).

Видно е, че авторът непрекъснато се опитва да ни убеди в общо-славянския характер на първия писмен език на славяните. Според К. Куев тази теория на Константин Костенечки е вдъхновена от историята на гръцкия език на Новия завет, наричан κοινή, образуван от смесването на гръцките диалекти с основна роля на атическия диалект. Със своята теория той прави паралел със създаването на общия гръцки език, който е по-богат в речника и формите от всеки гръцки диалект и предназначен за употреба в цялата Римска империя. По същия начин общият славянски език, създаден чрез смесването на отделните славянски езици е по-богат и изразителен от всички отделни славянски езици и предназначен за разпространение в целия славянски свят (Куев 1950: 50-51).

Според изследвачите въпросът за характера на първия писмен език на славяните е бил актуален във времето, когато вече са били забележими различията между отделните славянски езици. Затова е било необходимо да се докаже, че книжовният език на славяните има общославянска основа.

Интересен е и проблемът защо е избран точно руският език. Както посочихме по-горе и самият автор не е съвсем убеден в тази част от теорията си. Непрекъснатото отрицание – че първите преводи на богослужебните книги не са нито на сръбски, нито на български език - намеква за наличието на подобен спор във времето и в средата на Константин. В битието си на българин, живеещ и работещ в Сърбия благодарение на благоволенieto на сръбския владетел обаче, той не е можел да вземе страна в спора. Това може да обясни избора му на един доста отдалечен географски славянски език като основа на най-старите славянски богослужебни текстове..

Другото възможно обяснение е дадено от един от ранните изследвачи на творбата на Константин В. Ягич, който пише следното: “Руският литературен език и досега от всички славянски наречия по количество на еднакви думи е най-близък до църковнославянски; многовековното господство на последния никъде не е пуснало толкова дълбоки корени в езика на народа и литературата, както в Русия. Тук църковнославянският език се е запечатал дълбоко в душата на народа, оставил е неизлечими следи в литературата. То-

зи факт е бил интуитивно отбелязан от Костенечки и, разбира се, изтълкуван по своему” (Ягич 1885-1895: 377).

Някои изследователи мотивират избора на Константин с “широко разпространената в староруската литература тенденция за “русификация” на делото на Кирил и Методий” (Чешмеджиев 1994:635). Става въпрос за текстове, в които Кирил и Методий са наричани “учители на русите”, в които се твърди, че азбуката е създадена от двамата братя за русите, че свещените книги са преведени на руски и т.н. Посочват се доказателства за проникването на тези идеи и сред южните славяни (Чешмеджиев 1994:635).

Като казахме по-горе и самият автор се примирява с факта, че идеята му за първенството на руския език няма да се приеме. За него е по-важно да срещне привърженици на другата си идея – че първият славянски книжовен език е събрал в себе си особеностите на всички славянски езици и затова има общославянски характер.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Драгова 1971: Н. Драгова. Паметниците на Търновската книжовна школа и Българското възрождане. В: Търновска книжовна школа, т. I, С., 1974.

Иванова-Мирчева 1987: Д. Иванова-Мирчева. Преводаческите школи в България от IX-X до XIV век. В: Въпроси на българския книжовен език до Възраждането. С., 1987.

Куев 1950: К. М. Куев. Konstantyn Kostenecki w literaturze bułgarskiej I serbskiej. Kraków, 1950.

Куев, Петков 1986 : К. Куев, Г. Петков. Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследвания и текст. С., 1986.

Лихачов 2002: Д. С. Лихачев. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. В: Търновски писмена. Алманах за Търновската книжовна школа, 1, В.Търново, 2002.

Русев, Гълъбов, Давидов, Данчев 1971: П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971.

Тотоманова 1993: А.-М. Тотоманова. Константин Костенечки. Съчинения. Сказание за буквите и Житие на Стефан Лазаревич. Превод, бележки и послеслов. С., 1993.

Харалампиев 1981: Ив. Харалампиев. Константин Костенечки и Григорий Цамблак за делото на Кирил Философ. В: Константин-Кирил Философ. Материали от научните конференции по случай 1150-годишнината от рождението му. С., 1981.

Харалампиев 1995: Ив. Харалампиев. Теорията на Търновската книжовна школа за формирането на първия славянски книжовен език. В: Строители на стария български книжовен език. Търновска книжовна школа. В. Търново, 1995.

Харалампиев 2002 : Ив. Харалампиев. Езиково-правописната реформа и езикът на Патриарх Евтимий Търновски. В: Търновски писмена. Алманах за Търновската книжовна школа. 1. В. Търново, 2002.

Чешмеджиев 1994: Д. Чешмеджиев. Константин Костенечки за произхода на Кирило-Методиевия език. В: Търновска книжовна школа. Т. 5. В. Търново, 1994.

Чешмеджиев 1998: Д. Чешмеджиев. Още няколко бележки върху “Похвално слово за Евтимий” от Григорий Цамблак. – Проглас, 1, 1998.

Ягич 1885-1895: В. Ягич. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке. В: Исследования по русскому языку. ч.1, СПб., 1885-1895.